

ДОЦІЛЬНІСТЬ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА КАТЕГОРІЯ ТА ЇЇ ПРОЯВ У СИСТЕМІ ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

ІВАСЮК Ігор Георгійович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»

У статті розглядаються питання, пов'язані доцільністю як філософсько-правовою категорією, та досліджено її взаємозв'язок із окремими засадами кримінального провадження. З'ясовано погляди законодавця і науковців України та зарубіжних країн, які досліджують означені проблеми, зокрема ФРН, у кримінально-процесуальному законодавстві якої доцільність закріплена як один із основних принципів.

Ключові слова: доцільність, засада законності, засада публічності, офіційність.

Актуальність проблеми

Із прийняттям нового Кримінального процесуального кодексу України назріла необхідність переосмислення багатьох його норм та інститутів, докорінного з'ясування їх взаємодії, співвідношення із міжнародними стандартами із захисту прав людини, вироблення механізмів їх подальшого вдосконалення та ефективної реалізації у практичній діяльності.

Зокрема, це стосується і засад кримінального провадження, які законодавцем чітко регламентовано та у КПК України їм присвячено окрему главу. Доцільність як засада у КПК України не закріплена, як вона не закріплена у процесуальному законодавстві інших країн пострадянського простору. Однак у багатьох з них таке закріплення планується, що підтверджується останніми науковими дослідженнями та пропозиціями, а у багатьох європейських країнах засада доцільності передбачена.

Аналіз останніх джерел і публікацій

В радянському кримінальному процесі доцільності та її співвідношенню із принципами законності й офіційності чимало увагу приділяли В.В. Єршов, П.С. Елькінд, М.С. Строгович, М.А. Чельцов. В сучасний період ці питання активно досліджуються російськими та іншими вченими, серед яких Н.А. Апостолова, Л.В. Головка, К.Ф. Гуценко, І.Л. Петрухін, М.О. Пешков, Б.О. Філімонов. В Україні окремим аспектам проблеми присвячені роботи В.Г. Гончаренка, Ю.М. Грошевого, М.В. Джиги, Л.В. Карабут, В.Т. Маляренка; М.М. Михеєнка, О.Р. Михайленка, З.Д. Смітєнко; В.П. Шибіко, М.Є. Шумила та інших. Відомі в Україні праці і зарубіжних вчених: А. Баррака, У. Бернама, О. Ранфта, Е. Ферріта та інших. Однак чимало питань залишаються дослідженими недостатньо та вимагають до себе подальшої уваги.

Мета статті

Метою даної статті є з'ясування поняття доцільності як філософсько-правової категорії та її взаємозв'язку із засадами законності та публічності кримінального провадження.

Викладення основного матеріалу

Як відзначається у філософській літературі, доцільність у широкому філософському розумінні – це властивість процесів і явищ, що приводить до певного результату [1, с. 216]. У своїй діяльності людина

намагається вчиняти свої дії та приймати рішення найбільш раціонально, щоби якомога швидше та ефективніше дійти до наміченої мети.

Це ж стосується і кримінального провадження: досудове розслідування, судовий розгляд кримінальних справ мають бути раціональними, такими, щоби найбільш ефективно виконати завдання кримінального процесу з одного боку, та забезпечити дотримання прав і свобод його учасників – з іншого. Така правова категорія, як доцільність, притаманна кримінальному процесу будь-якої країни, в тому числі і українському, адже чимало дій та рішень здійснюються саме з огляду на цей критерій (наприклад, при вирішенні питань, слід чи не слід проводити ту чи іншу слідчу дію та які тактичні прийоми при цьому застосувати; затримати чи не затримати особу за підозрою у вчиненні злочину; чи слід обрати запобіжний захід та який саме, яку призначити міру покарання тощо).

Окрім того, у ст. 64 Конституції України закріплено, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, “крім випадків, передбачених законом” [2, с. 17]. Таким чином, вже тут ми зустрічаємося із критерієм доцільності – права і свободи людини є невідчужуваними і непорушними (ст. 21 Конституції), однак допускається їх обмеження, що є доцільним або ж необхідним у боротьбі зі злочинністю.

Насамперед, як відзначається у літературі, доцільна процесуальна дія чи рішення мають бути законними. Ще у 60-х роках минулого століття П.М. Рабінович законність пов'язував із доцільністю, що при здійсненні права розуміється як відповідність діяльності з реалізації правової норми до тої мети, для досягнення якої цю норму встановлено. Він назвав її прямою вимогою законності, одним з її показників: законом визнається лише таке здійснення права, яке дозволяє досягти поставленої мети [3, с. 7]. Такої ж думки дотримується і М.В. Джига, який говорить, що законність і доцільність повинні так поєднуватися у правозастосовній діяльності слідчого при

прийнятті ним рішень, щоб у кожному конкретному випадку було досягнуто найефективнішого правового і етичного результату. У випадках, коли норми процесуального й матеріального закону дозволяють слідчим органам вибирати, цей вибір має повною мірою відповідати вимогам законності й доцільності [4, с. 46]. Але співвідношення законності і доцільності залишається складним. Його можна трактувати як співвідношення охорони прав і законних інтересів громадян та швидкого і повного розкриття злочинів, що гостро стоїть на порядку денному вже не одне десятиліття. Співвідношення між законністю і доцільністю – це співвідношення між обов'язком точного й беззаперечного виконання приписів правових норм і тією оперативною самостійністю компетентного органу держави, що застосовує такі норми. Самостійність дозволяє враховувати всі особливості конкретного випадку у кримінальному судочинстві [5, с. 44].

При збереженні пріоритету щодо захисту прав людини і громадянина, визначеного Конституцією, важливо дотриматися балансу між завданнями охорони прав особи у кримінальному судочинстві й боротьби зі злочинністю, розглядаючи їх як два аспекти однієї з проблем – підвищення ефективності судочинства. Протиставляти ці завдання одне одному не можна. Порушення прав громадян створює загрозу притягнення невинуватих до кримінальної відповідальності, винуваті ж залишаються безкарними, боротьба зі злочинністю послаблюється, ефективність судочинства знижується [5, с. 45].

На думку Н.М. Апостолової, сутність принципу доцільності кримінально-процесуальної діяльності в демократичному кримінальному судочинстві полягає в тому, що в силу конкретних обставин кримінальної справи посадові особи, які здійснюють провадження у справі, у встановлених законом рамках проводять такі дії і приймають такі рішення, які забезпечують найбільш ефективне досягнення цілей кримінального судочинства. Саме спрямованість дискреційного (доцільного) рішення на ефективне досягнення цілей кримінального прова-

дження і характеризує його сутність [6, с. 15].

Однак, щоби дії та рішення посадових осіб у кримінальному провадженні були законними, спочатку повинно мати місце принаймні законне реагування правоохоронних органів на заяви та повідомлення про кримінальні правопорушення. Таке реагування має бути офіційним, тобто відповідати засаді публічності кримінального процесу.

Відповідно до ст. 25 КПК України, прокурор, слідчий зобов'язані в межах своєї компетенції розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення (за виключенням випадків, коли кримінальне провадження може бути розпочате лише на підставі заяви потерпілого) або в разі надходження заяви (повідомлення) про вчинення кримінального правопорушення, а також вжити всіх передбачених законом заходів для встановлення події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила [7, с. 10].

До цього часу існувала попередня перевірка заяв та повідомлень про злочини та пригоди, яка часто була формальною та неефективною, і в ході її проведення допускалось чимало порушень прав і свобод людини і громадянина. Мали місце приховування злочинів, безпідставні відмови у порушенні кримінальної справи, особливо в тих випадках, коли розкриття злочину видавалось безперспективним або сумнівним.

Цілком справедливо законодавцем з метою виправлення такої ситуації у новому КПК України передбачено більш прогресивний порядок реагування на заяви та повідомлення про кримінальні правопорушення – внесення до Єдиного реєстру досудових розслідувань всіх без винятку повідомлень і, відповідно, проведення по кожному з них досудового розслідування та прийняття відповідного рішення.

У попередньому КПК України від 1.04.1961 року також був закріплений принцип публічності, однак він характеризувався дещо іншими та відмінними від нового КПК рисами, у контексті з іншими

процесуальними нормами відзначався декларативністю та неповною дієвістю.

Зараз, як відзначає В.К. Волошина, зміст принципу публічності складають такі положення:

а) встановлення кримінального правопорушення, обов'язок розпочати розслідування за ними, і розгляд кримінальних проваджень, а також боротьба з ними є не справою жертв даних правопорушень або діянь, інших приватних осіб, а обов'язком уповноважених на те законом державних органів, які не вправі перекладати цей обов'язок на громадян та інших осіб;

б) державні органи та їх посадові особи, на яких законом покладений обов'язок кримінально-процесуальної діяльності (прокурор, слідчий), діють не як особи, а від імені держави (офіційно), тому що провадження ведеться *ex officio*, тобто від імені та за дорученням держави, а не приватних осіб. Відповідно до ч. 5 ст. 14 Конституції України, судові рішення постановляються іменем України;

в) публічна діяльність у сфері кримінального процесу повинна здійснюватися у формі, встановленій Конституцією і законами України в повній відповідності із правами людини;

г) зацікавлені особи вправі вимагати від державних органів здійснення такої діяльності [8, с. 76-77].

Засадою публічності пояснюється вимога поєднання ініціативи і активності в процесуальній діяльності прокурора та слідчого під час кримінального провадження. До засобів забезпечення цієї активності належать владні повноваження, процесуальні обов'язки, дискреційні повноваження та власна процесуальна ініціатива [9, с. 77].

Як відзначає Л.В. Карабут, формування України як правової держави та громадянського суспільства є несумісним з існуючим досі в кримінальному процесі рівнем публічності кримінально-процесуальної діяльності. Протягом останніх років відбувається швидкий і потужний розвиток філософії права, у межах якої розробляється антропологічна концепція розуміння права (модернізована концепція природного права), що зумовлює необхідність урахування

інтересів особи – суб'єкта кримінального судочинства. Суб'єктам кримінального процесу має бути надана законом і забезпечена державними органами, які ведуть процес, свобода у виборі варіанту поведінки щодо реалізації власних інтересів у кримінальній справі [10, с. 1].

Як показує здійснений нами аналіз, найбільш раціонально взаємодія засад законності, доцільності та офіційності кримінального судочинства проявляється у КПК ФРН, який прийнятий ще у 1877 році, хоч, звісно, і зазнав з того часу чимало змін та доповнень.

Принцип офіційності (Offizialprinzip) передбачений § 152 абзацом 1 КПК ФРН, частково відповідає закріпленому у ст. 25 КПК України принципу публічності та означає, що матеріальна вимога покарання походить від держави та їй належить і здійснюється виключно державними органами без огляду на волю потерпілого [11].

У цього принципу є два обмеження та один виняток:

а) при скоєнні злочинів, які переслідуються лише за скаргою потерпілого (тут враховується думка потерпілого з приводу кримінального переслідування у приватному чи публічному порядку);

б) при скоєнні злочинів приватного обвинувачення, у яких передумовою переслідування є повноваження певних осіб. Наприклад, при образі Федерального Президента ініціатива переслідування може походити лише від нього. Те ж саме відбувається при образі конституційних органів, законодавчих органів, членів Конституційного суду тощо (§ 194 КК ФРН) (тут враховуються політичні інтереси).

Виняток складають делікти, які переслідуються лише у приватному порядку (не викликають публічного інтересу) [12, с. 63-64].

Принцип законності (легальності) (Legalitätsprinzip) (§§152 абзац 2, 160 КПК ФРН) передбачає два види обов'язку для прокуратури: розпочати кримінальне переслідування за наявності підозри у вчиненні злочину та при наявності достатніх підстав порушити публічне обвинувачення

Цей принцип є необхідним доповненням до принципу офіційності та до монополії прокуратури на обвинувачення, оскільки цим гарантується, що діяння будуть розглянуті судом та по них буде винесений вирок. У матеріальному кримінально-правовому відношенні це гарантує неухилення від покарання. Прокурор відповідно визнається відповідальним за невиконання своїх обов'язків, якщо він в порушення цього принципу не переслідуватиме кримінально каране діяння, про яке йому стало відомо [13, с. 26].

Однак, як зауважує В.А. Савченко, цей принцип не застосовується без винятків, а навпаки, нівелюється їх великою кількістю. У зв'язку з цим діє фактично не принцип законності (легальності), а принцип доцільності (Opportunitätsprinzip) – відповідність засобів та методів розслідування його кінцевій меті. Німецький законодавець виходить з того, що забезпечення принципу законності будь-якою ціною (наприклад, при малозначних діяннях) в результаті надмірної завантаженості судочинства принесе більше шкоди, ніж користі. В цих випадках закон дає право прокуратурі на зважування достатніх підстав для порушення публічного обвинувачення з огляду на його доцільність [12, с. 65].

Видається, що таке розуміння взаємозв'язків принципу доцільності з принципами офіційності та законності у кримінальному судочинстві є вірним, враховуючи що у кримінальному процесі ФРН передбачені диференційовані форми досудового розслідування: 1) в порядку загального провадження (книги II – IV КПК ФРН); 2) в порядку провадження у справах приватного обвинувачення (книга V); 3) в порядку провадження про видання наказу про арешт (у справах про незначні діяння, коли публічне обвинувачення не висувається, книга VI) [11].

Слід зауважити, що у справах приватного обвинувачення розслідування у ФРН проводиться лише тоді, коли справа викликає публічний інтерес або коли про це висунув клопотання сам потерпілий (§377 КПК ФРН). В інакшому випадку “потерпілий або його родичі, якщо той помер”, на підставі

§77 КК ФРН звертаються безпосередньо до суду. Сюди, відповідно до §374 КПК ФРН, відносяться такі злочини, як образа (§185 КК ФРН); порушення домашнього спокою (§123. I. II КК ФРН); заподіяння майнової шкоди (§§ 303, 303с КК ФРН); заподіяння легких навмисних та інших ненавмисних тілесних ушкоджень (§§ 223, 230, 232 КК ФРН); порушення таємниці листування (§202 КК ФРН) та деякі інші [11].

Якщо брати до уваги принцип доцільності, то спірним видається доцільність кримінального провадження у формі приватного обвинувачення слідчим та прокурором у справах про усі діяння, вказані у ст. 477 КПК України. Як це було передбачено у попередньому КПК, особа при вчиненні найменш суспільно небезпечних діянь зверталась безпосередньо до суду (умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125 КК України), побої та мордування (ст. 126 КК), самоправство (ст. 356 КК)). В даний час такого права особа позбавлена і до суду самостійно звертатись не може – і у таких випадках пріоритетною стала дія публічності, а не приватності. Очевидно, що краще їй було б надати можливість вибору – вимагати здійснення кримінального провадження або звертатись безпосередньо до суду, що їй слід роз'яснити. Такий порядок інколи буде більшою мірою відповідати інтересам та волевиявленню самого заявника і, виходячи із принципу доцільності, – зменшуватиме завантаженість слідчого, що, у свою чергу, позитивно впливатиме на економію часу та ресурсів та на розумність строків.

Як було зазначено, у КПК Російської Федерації та інших країн пострадянського простору як окрема засада вимога доцільності не передбачена, однак обговорюються перспективи її законодавчого закріплення. Зокрема, можна погодитись із Н.М. Апостоловою, яка обґрунтувала таку необхідність, що здійснення кримінально-процесуальної діяльності на основі принципу доцільності (дискреційності) за умови правильного його застосування приведе до комплексного, системного вирішення багатьох найбільш важливих і актуальних проблем діяльності органів кримінальної

юстиції і суттєво покращить її ефективність [6, с. 20].

Висновки

Таким чином, можна констатувати, що доцільність як філософсько-правова категорія потребує до себе найпильнішої уваги, зокрема потребує подальшого з'ясування її взаємодії із засадами кримінального провадження, насамперед законністю та публічністю, а також іншими нормами та інститутами кримінального процесу. Її правильне розуміння та застосування у встановлених законом межах дасть змогу розвивати і вдосконалювати як форми здійснення кримінального провадження, так і форми звільнення від кримінальної відповідальності, а також шляхи забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Література

1. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – 590 с.
2. Конституція України. – К. : Велес, 2008. – 48 с.
3. Рабинович П. М. Социалистическая законность и целесообразность в советском праве: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза” / П. М. Рабинович. – М., 1966. – 19 с.
4. Джига М. В. Забезпечення правового статусу обвинуваченого у процесі досудового розслідування: проблеми законності й доцільності: [монографія] / М.В. Джига. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2005. – 168 с.
5. Джига М. В. Проблеми законності та доцільності при забезпеченні правового статусу обвинуваченого під час розслідування злочинів: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Джига Микола Васильович. – К., 2002. – 210 с.
6. Апостолова Н. Н. Целесообразность (дискреционность) в российском уголовном судопроизводстве : автореф. дисс. на соискание уч. степени докт. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс; криминалистика; оперативно-розыскная деятельность”

/ Н. Н. Апостолова. – Ростов-на-Дону, 2010. – 28 с.

7. Кримінальний процесуальний кодекс України: [текст]. – К. : “Центр учбової літератури”, 2012. – 254 с.

8. Кримінальний процесуальний кодекс України: [наук.-практ. коментар] / Відп. ред. С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. – Х.: Одиссей, 2013. – 1104 с.

9. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / [О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.]; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Х.: Право, 2012. – 768 с.

10. Карабут Л. В. Принцип публічності у кримінальному процесі України: автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 “Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза” / Л.В. Карабут. – Луганськ, 2008. – 16 с.

11. Strafprozeßordnung der BRD //

SUMMARY

This article covers problems dealing with the efficiency as a philosophical legal category, studies its interconnection with some of the principles of the Criminal Proceedings. Views of the legislator and scholars of Ukraine and foreign countries studying these problems, Germany in particular; in the criminal procedural legislation of which efficiency is stated as one of the main principles has been studied.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу до документа: <http://www.juris.de>.

12. Савченко В. А. Захист прав і свобод суб'єктів кримінального судочинства в Україні та ФРН (порівняльний аспект): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Савченко Василь Антонович. – К., 2008. – 260 с.

13. Галаган О. І. Захист прав і свобод суб'єктів кримінального судочинства в Україні та ФРН: [навч. посібник для студ. ВНЗ] / О. І. Галаган, В. А. Савченко. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2011. – 200 с.